

in Situ

Archaeologica

2009–2010

in Situ

Archaeologica

2009–2010

in Situ

Archaeologica
© Göteborgs universitet 2010
ISSN 2000-4044

www.insituarchaeologica.com

Artiklar i in Situ granskas av minst två referenter ur redaktionskommittén

Ansvarig utgivare
Kristian Kristiansen

Redaktion
Bohusläns museum
Box 403
451 19 Uddevalla

Redaktör
Håkan Petersson

Assisterande redaktör
Tom Carlsson, tema BO-08
Tony Axelsson, diskussionsavsnitt

Layout och teknisk redaktör
Lisa K Larsson

Redaktionskommitté för 2010

Magnus Artursson, *RAÄ UV Syd*, Tony Axelsson *Västergötlands museum*, Anders Håkansson *Kulturmiljö Halland*, Leif Häggström *Kulturmiljö Halland*, Håkan Karlsson *Göteborgs universitet*, Oscar Ortman *Bohusläns museum*, Per Persson *Kulturhistorisk museum*, Håkan Petersson *Bohusläns museum*, Christina Rosén *RAÄ UV Väst*, Karl-Göran Sjögren *Göteborgs universitet*, Eva Schaller Åhrberg *Kulturhistorisk museum*, Niklas Ytterberg *Bohusläns museum*

Grafisk form
Gabriella Kalmar

Engelsk språkgranskning
Judith Crawford

Distribution
www.arkeologibocker.se

Finansiärer
Bohusläns museum, Göteborgs universitet, Kulturmiljö Halland, Riksantikvarieämbetet UV Väst, Värmlands museum, Västergötlands museum

Tryck
Bording AB, Borås 2011

Innehåll

What time is it? Magnus Svensson (†)	7
Agrar bebyggelse i Bohuslän och Halland under 1000-1200-talet Jörgen Streiffert	27
Ett nyfunnet 1600-tals krukmakeri i Öregund Joakim Kjellberg	45
Stjärneberg Linus Hagberg	57
Gröna yxor och vita spån Patrik Gustafsson och Mikael Nordin	71
Neolitisk avfallshantering och samhällsförändring Fredrik Larsson	83
Dieter och identiteter Elin Fornander	93
Keramik och långhus Fredrik Molin och Johan Stenvall	105
Bostäder och boplotsorganisation under stenålder Niclas Björck	117
Stenåldersarkeologi Gunlög Graner, Åsa M Larsson & Stig Welinder	133
Att gräva nuet Håkan Petersson	145
Diskussion	159

in Situ

Archaeologica

Tema BO-08

Neolitisk avfallshantering och samhällsförändring

– Några tankar kring tidpunkten för den neolitiska nydningen inom östra Mellansveriges kustkultur

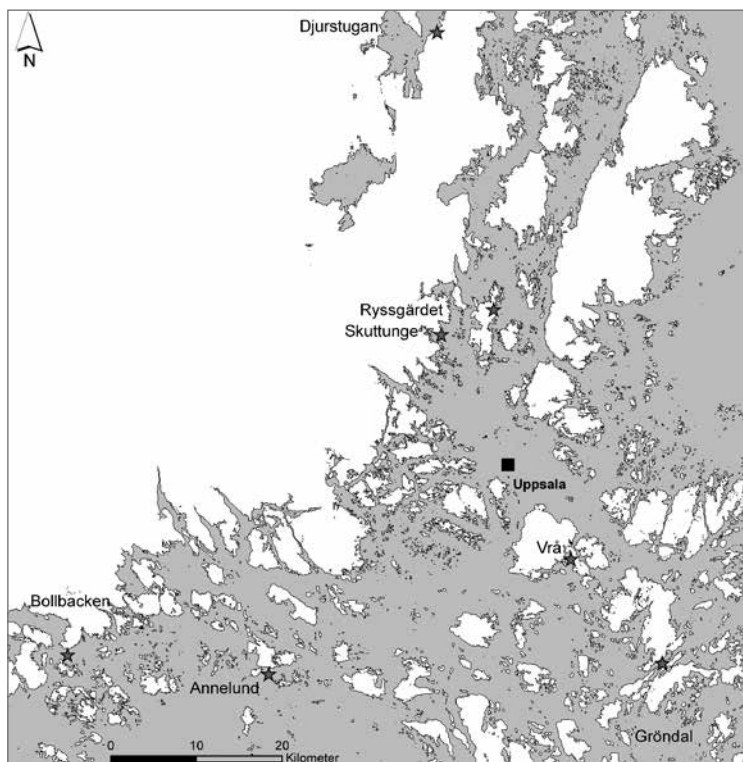
Fredrik Larsson

This article deals with eastern central Sweden and the late Neolithic transition from a coastal based hunter-gatherer society, to a society based more or less on agriculture. The article proposes a hypothesis based on an earlier study, suggesting that the period for the shift to agriculture is visible; for example, in the change in waste management systems on dwelling sites, during the period 2500-2300 BC. Furthermore, it is suggested that the late Neolithic transition and the time span for the late Neolithic period itself, at least in the studied area, perhaps starts somewhat earlier than it is considered today.

Inledning

Perioden sen mellan-neolitikum och tidig senneolitikum i östra Mellansverige präglas av omvälvning och nydaning. I det arkeologiska materialet infinner sig för första gången mer konkreta spår av ett jordbrukande samhälle, men även byggnadstraditioner, boplatstillägg och begravnings seder verkar genomgå en i många fall radikal förändring (Ytterberg 2006, Björck 2007a-c, Björck & Larsson 2007, Björck, Larsson & Lindberg 2008:315). Det är tydligt att denna tidsperiod utgör en verklig brytningsperiod där människan är i full färd med att omskapa inte bara samhällets yttre materiella attribut, utan även dess innersta värderingar. Fokus i denna artikel ligger på att kortfattat diskutera skiftet

från den neolitiska säljägaren till den neolitiska bonden på de neolitiska kustboplatserna och att närmare utforska när detta skifte ägt rum. Utgångspunkten för många studier kring förändringar och samhällsmönster under den aktuella tidsperioden har oftast varit typologiska, strukturella eller rumsliga resonemang, ofta betraktade/tolkade ur perspektiv såsom hierarki, kultur, status, naturresurser eller uppsatta motsattpar som rituellt-profant m. m. (Vandkilde 1996, Holm et al. 1997, Apel 2001, Lekberg 2002, Apel 2004, Artursson 2005a-b, Artursson et al. 2005, Björck 2007a, Apel et al. 2007, Larsson 2009). Materialet som används för denna studie är främst spåren efter avfall och avfallshandling på några boplatser. Materialet erbjuder en

1. | Strandlinjerekonstruktion från cirka 2500 BC med boplatser nämnda i texten. Till denna tidsperiod hör endast Bollbacken och Djurstugan medan övriga platser istället kan tidsättas till senare delen av senneolitikum och tidig bronsålder. Figurproduktion: Fredrik Larsson. Strandlinjedata: SGU.
A reconstruction of the shore displacement around 2500 BC, with the settlement sites, mentioned in the text, marked. Only the sites Bollbacken and Djurstugan belong to this period of time. The remaining sites should be dated to the later part of the Late Neolithic and to the Early Bronze Age. Figure production Fredrik Larsson. Shore displacement data: SGU

hypotes om att möjliga förändringar i ett samhälle kan vara synliga tidigt i dess mest basala komponenter och strukturer (jfr Laporte 2000, Östling & Larsson 2007).

Tidigare studier i avfall och avfallshantering har indikerat att avfall i mänskliga samhällen ofta ger upphov till någon form av kontrollsystem för att hantera detta (Douglas 1966/2002, Hodder 1982, Møbjerg 1991, Tanner 1991, Kent 1991, Rathje & Murphy 1992, Welinder 1992, Schiffer 1995, Stålbom 1997, Grøn & Kuznetsov 2003, Larsson 2007, Larsson & Lindberg 2008). Utifrån denna utgångspunkt skall några platser från perioden mellaneneolitikum B (MN B) och senneolitikum (SN) i östra Mellansverige studeras närmare för att identifiera kontrollsystemen och förändringar i dessa över tid. Ett problem när det gäller den aktuella tidsperioden är dock att antalet undersökta platser är få och ofta fragmentariskt undersökta, eller undersökta på ett sådant sätt, att meningsfulla

rumsliga studier omöjliggörs. Att som flera forskare gjort d. v. s. att använda sig av spridningar av lösfynd och försöka extrapolera delar av samhällsmönster, bedömer jag inte som en framkomlig väg i detta fall, då lösfyndens rumsliga innehåll är mycket knapphändig och endast kan studeras på en regional eller helst inter-regional nivå. Detta innebär att vi får titta närmare på de få platser vi verkligen kan ställa rumsligt baserade frågor till. Dessa platser är inom tidsperioden 2600-2300 BC främst två; nämligen Bollbacken, Tortuna socken i Västmanland (Artursson 1996) samt till viss del Djurstugan, Tierps socken i Uppland (Ytterberg 2006). För att få en liten inblick i de senare delarna av senneolitikum kommer dock även ett par lokaler eller delar av lokaler från perioden 2100-1800 BC att beaktas (se figur 1).

I en tidigare studie av åtta boplatser i östra Mellansverige, från perioden tidigneolitikum till senneolitikum, har det framhållits en hypotes att det inom regionen som helhet har skett en viss omstrukturering av avfallshanteringen under neolitikum (Larsson 2007). Enkelt uttryckt verkar man gått från att i huvudsak deponera sitt avfall i öppna avfallshögar i direkt anslutning till hyddor och aktivitetsytor, till att mer och mer övergå till att deponera både i gropsystem och mer perifert belägna avfallslager eller utkastlager av olika slag. Övergången från ett öppet avfallssystem med korta transporter, till ett mer slutet system där avfallet i vissa fall transporteras längre sträckor, utgör startpunkten för denna artikels analys. För att närmare studera denna övergång börjar vi med att titta närmare på en sen företrädare för mellaneneolitikums kustkultur.

Bollbacken

Boplatsen undersöktes 1993 i samband med byggandet av Mälarselebanan (Artursson 1996) och dateras till tiden runt 2500 BC. På platsen framkom sex fyrkantigt trapetzoida hyddor, varav fem visade sig innehålla en boendefunktion. Till varje hydda fanns även en anslutande aktivitetsyta med flera olika typer av anläggningar och fyndmaterial. Dessa aktivitetsytor bildade tillsammans med hyddorna tydliga funktionella enheter, vilka också knöts samman genom att de hade ett likartat fyndmaterial. Fyndmaterialet motsvarar väl det som påträffas på liknande kustboplatser under hela mellaneneolitikum. Benmaterialet uppvisar att jakt och fiske, med tydlig marin inriktning, har utövats av platsens

innevånare, men att man även bedrivit viss terrestrisk jakt. Boplatser skiljer sig i dessa delar egentligen inte alls från andra kustboplatser från mellanneolitikum.

I två fall finns dock inslag på boplatser som avviker från kustboplatser under mellanneolitikum. I sydväst fanns ett område med ett starkt inslag av olika rituella aktiviteter som till exempel begravningar och offer. Centralt beläget i detta område fanns en konstruktion som bedömts ha utgjort ett dödshus, då husets vägg-rännor tjänat som begravningsplats för flera individer och flera anslutna kokgropar även de innehöll benrester av människa, men även djur (Artursson 1996). Rituella hyddor eller strukturer finns på platser tidigare under mellanneolitikum såsom Fräkenrönningen, Vedmora, Brännpussen och Högmossen m. fl. (Björck 1998, Björck & Björck 1999, Nilsson 2006, Björck & Hjärthner-Holdar 2008). Dessa strukturer har oftast ett förflutet som boningshyddor, vilka med tiden får en rituell funktion och förmodligen fyller en funktion inom anfäderskult, då de ofta har en anknytning till begravningar (för ett tydligt exempel se hydda C på Högmossen, Larsson & Lindberg 2008). Dödshuset på Bollbacken avviker delvis från dessa rituellt använda hyddor genom att:

- ♦ konstruktion och byggnadssätt inte liknar de flesta andra hyddor från denna tidsperiod och aktuellt område.
- ♦ det inte finns några spår av en profan användning av huset (boende). Med andra ord har byggnaden troligen rests som en rituell byggnad redan från start.
- ♦ ben av människa och djur har blandats och deponerats inom huset (och i dess närområde), i något som inte liknar begravningar i traditionell mening.

Att huset har rests genom att man tagit till sig idéer från en annan kulturgrupp är helt möjligt (jfr Larsson 2009:411-412), men det är svårt att acceptera att dödshuset skulle vara ett fullständigt inlån. Istället är det mer sannolikt att huset även delvis har haft ett ursprung i de tidigare nämnda rituella hyddorna på de mellanneolitiska lokalerna. Några anledningar till detta grundar sig på att:

- ♦ i och kring huset finns endast ett för denna tid helt typiskt fyndmaterial (exempelvis gropkeramik), ett material som är helt identiskt med det som påträffas

på kustboplatser från denna tid. Idén kring husets funktion verkar med andra ord inte åtföljas av några andra inlån. Detta kan tolkas som att strukturerna är relativt kompatibla.

- ♦ placeringen av huset i anslutning till boendehyddorna och deras aktiviteter antyder att det är väl integrerat i den övriga boplatserna, precis som de övriga rituella strukturerna och hyddorna från mellanneolitikum varit. Med andra ord förefaller huset falla inom samma användningsfår som de tidigare hyddorna.

Dödshuset har viss likhet med ett annat dödshus som påträffades i Turinge (Lindström 2000, Lindström 2006). Detta hus har dock inte gått att knyta till någon omgivande boplatser. Min åsikt är att åtminstone Bollbackens dödshus, men möjligen också Turingehuset, representerar ett mer eller mindre omfattande skifte i föreställningsvärlden, ett skifte som dock bottenar i tidigare traditioner.

Om dödshusets uppdykande på en mellanneolitisk kustboplatser får anses indikera en tydlig förändring av det neolitiska samhällets kosmologi, finns det samtidigt tydliga indikationer på att även dess mest elementära strukturer, avfallsstrukturerna, även de är på väg att förändras. Avfallshandlingen på platsen har, sett till tidigare mellanneolitiska boplatser, en annorlunda struktur. Det saknas exempelvis spår av att avfall har mellanlagrats i hyddor eller på aktivitetsytor, i vad vi kan kalla för mellanstationer, innan dumpning på närbelägna avfallsstationer (jfr Larsson 2007:505-508). Troligen har avfallet istället omedelbart förts undan och dumpats i avfallsgropar. Flera avfallsgropar har med tiden överfyllts så att avfallet bildat en omgivande avfallshög (Artursson 1996:140). Denna förändring av avfallsprocessen inom närområdet kan vi ställa mot att även en sekundärdeponering av avfall skett från hyddor, aktivitetsområden och den centrala boplatserytan. Avfall har förts ut till perifera avfallslager där avfallet kastats i breda bälten i områden med storblockig morän. Här har avfallet stuvats undan i skrevor i hållmarken eller dumpats på sankpartier av en mindre havsvik. Fosfatkarteringen på platsen indikerar också att det är hit det organiska avfallet huvudsakligen förts. En tolkning av detta är att man med tiden, till viss del, lämnat de rena avfallsgroparna och därefter, helt eller delvis, övergått till att föra bort avfallet från närområdet till boendeytan. Somliga avfallslager verkar även ha delats

mellan flera hyddor, vilket vi kan tolka som att man åtminstone delvis har övergivit tanken att varje hushåll skulle ha ensamt ansvar för sitt hushållsbundna avfall. Detta antagande är något som annars lyser igenom på de flesta andra undersökta platser från tidig- och mellanneolitikum.

Hantering av avfallet på Bollbacken har utifrån dessa omständigheter haft en gemensam grundtanke, nämligen den att avfall tydligt skulle separeras från platsen där det genererats. Med tiden har detta tydliggjorts än mer då kontrollsystemet under någon period delvis brutit samman i och med att avfallsgropar överfylldes och börjat sprida sitt innehåll i omgivningarna. Detta kan då ha varit upphovet till en förnyad renhållningsstrategi, där avfall handfast transporteras utom synhåll, genom att alla naturens egna gömslen utnyttjas. Det verkar även som om avfallshanteringen på platsen resulterat i att bli ett gemensamt projekt. Denna bild kontrasterar mot tidigare periods avfallshantering på boplatser som istället uppvisar gemensamma ramar och såg ut på samma sätt över större delen av platsen. Samverkan mellan de olika hushållsenheterna går dock sällan eller aldrig att spåra.

Djurstugan

Under 2003 undersöktes en kustbunden lokal kallad Djurstugan (RAÅ 346), i Tierps socken, Uppland (Ytterberg 2006). Platsen var i bruk 2400-2300 BC. Då Djurstugan inte totalundersöktes i plan utan främst undersöktes med utgångspunkt från huset och dess omgivning, bör nedanstående tolkningar av platsens övergripande rumsliga mönster bedömas med viss försiktighet. Innanför en hästskoformad moränvall påträffades ett trapetzoidformat tvåskeppigt hus med en försänkt golvyta, samt flera ansamlingar av fyndmaterial, vilka anslöt väl till huset och bedömdes utgöra en samlad kontext. Betydande mängder fiskben och sädeskorn, samt mindre mängder bäverben, påträffades i en tydlig avfallskontext och gav vid handen att människorna på platsen främst hade levt av fiske och jordbruk, med ett litet inslag av terrestrisk jakt. Sammantaget har platsen med andra ord mycket lite gemensamt med tidigare mellanneolitiska kustboplatser näringsfång och bostäder.

Ser vi istället till hur man på platsen förhållit sig till och hanterat sitt avfall, uppvisar Djurstugan både spår av en ny avfallsstrategi, samtidigt som gamla

hanteringar lever kvar (figur 2). Innanför ingången till huset fanns en ansamling av avfall (AH 1) och i husets inre norra del fanns ett försänkt golvlager som innehöll mindre mängder avfall. På baksidan av huset (sett till husets ingång) fanns en koncentration (AH2) av avfall kring en fyndrik avfallsgrop. Gropen låg i den nordvästra vägglinjen till huset. Väster om huset fanns ett område med större mängder anläggningar samt mindre fyndinslag. Området har betecknats som en gårdsplan till huset som möjligen använts för hantverk av olika slag. På områden längre ut från huset, cirka fem till femton meter bort, men likväl innanför moränvallen, finner vi inslag av fyndmaterial spritt utan större koncentrationer och, i vissa fall, även tillsammans med förhöjda fosfatvärden. Vissa delar av fyndmaterialet härrör sannolikt från husets närområde genom plöjningseffekter under sen tid, men kombinationen av fyndmaterial och fosfatförhöjningar i flera partier har förmodligen en förhistorisk grund.

Avfallskoncentrationerna, inom huset och i dess närområde, indikerar att det funnits en inre avfallshantering i huset, där avfall från de två rummen i huset ansamlats, i en vad vi kan kalla mellanstation, nära ingången. Denna mellanstation har troligen tömts med jämna mellanrum och avfallet har transporterats till en mindre avfallsgrop invid husets gavel. Med tiden har avfallsgropen överfylldes och börjat bilda en mindre avfallshög. Likheter med Bollbackens avfallsstrategier är endast partiell. På Bollbacken påträffades också överfyllda avfallsgropar och man kan ana en avfallsstrategi som ändrats över tid. Samtidigt saknades helt mellanstationer på Bollbacken, vilket är ett fenomen som finns både på tidigare boplatser och på Djurstugan.

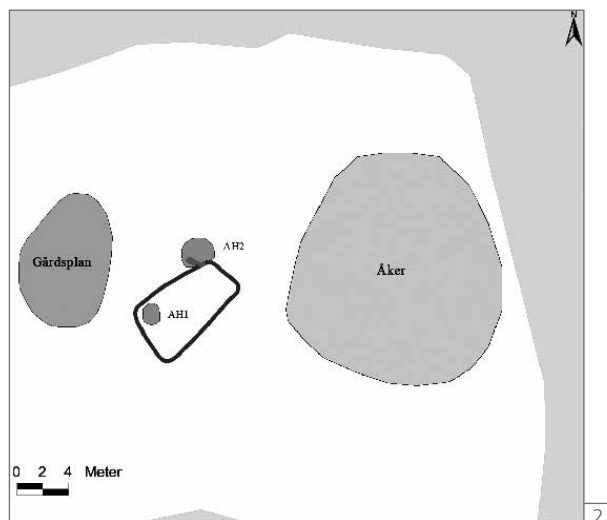
Förekomsten av avfall och förmodligen också organiskt avfall i periferin till huset på Djurstugan är svårare att tolka. Likheter med Bollbackens transportsystem där avfall förts ut mot ytterområdena är, till viss del, slående men vid närmare betraktelse faller denna likhet. Spåren av att man gömt undan avfallet saknas helt och mängden avfall är så liten att det inte heller kan vara frågan om att man fört bort ett större överskott. Trots att områdena kring huset inte grävts i sin helhet och att man därför inte kan dra mer långtgående rumsliga slutsatser av fyndens fördelning (Biwall et al. 2007), kan åtminstone förekomst ställas gentemot icke förekomst av fynd och fosfater. Då detta görs står det klart att det öster om huset på Djurstugan, i ett

cirka 300 m² stort område, finns spår av, enligt min tolkning, ett öppet avfallssystem för både organiska och oorganiska material. Detta kan tyda både på att en lågintensiv hantverksaktivitet ägt rum, men då det finns gott om spår av sådana aktiviteter på husets gårdsplan i väster, bedömer jag det mer troligt att det yttersta syftet varit *gödsling av marken*. Den främsta skillnad mellan Djurstugan och tidigare lokaler i den östsvenska kustkulturen är just jordbruksindikationerna och kombinationen av fynd av sädeskorn samt små mängder perifert belägna fynd tillsammans med vissa fosfathöjningar. Detta kan, enligt min upfattning, tolkas som att man bedrivit ett mindre jordbruk öster om huset. Ett jordbruk som har varit lokaliserat till ett skyddat läge innanför en hästskoformad moränvall, där man gödslar marken med avfall från gården.

Sammantaget uppvisar avfallshandlingen på Djurstugan två, från vår horisont, något motstridiga tendenser. Å ena sidan göms mycket av avfallet i en grop på baksidan av huset utom synhåll för alla, å andra sidan mellanlagras avfallet i huset samtidigt som vissa delar av det sprids ut på åkern alldeles i närheten. Med tiden överfylls även avfallsgropen och skräpar ned husets gavelparti. Kanske är detta beteende egentligen inte alls speciellt motstridigt om vi istället ser till handlingarna i sig. Avfallsflödet från huset, och möjligen också närbelägna hantverksytor, har en tydlig destination, nämligen en grop, speciellt grävd för detta syfte på baksidan av huset. Med tiden överfylls gropen, men samtidigt förs en del av avfallsöverskottet istället ut på åkern och förvandlas där till en nyttoprodukt, gödsel. Avfallet har med andra ord transformerats från ett tillstånd till ett annat (jämför Douglas 2002:197). Det är intressant att det på Bollbacken utförs samma förflyttning av avfallet, en förflyttning som dock där slutar i en improduktiv lagring i motsats till Djurstugans produktiva återvinning. Det rör sig ändå om samma grundprincip på båda platserna, avfallet transporteras undan och är ej direkt synligt.

Övriga senneolitiska boplatser

Tidigare i texten nämndes att inslaget av undersökta platser från senneolitisk tid i östra Mellansverige är litet och endast ett fåtal av dessa platser går att rumsligt analysera med avseende på avfallshantering. En viss kontextuell information, kopplad till avfallshantering, går dock att extrahera ur platserna och därför skall några platser kortfattat beröras.

Förenklad översikt över Djurstugan. Figurproduktion: Fredrik Larsson. Rumslig information hämtad från Ytterberg 2006. *Simplified plan of Djurstugan. Figure production Fredrik Larsson. Spatial information from Ytterberg 2006.*

De spridda senneolitiska lämningar som påträffats på ett antal platser i östra Mellansverige verkar oftast bestå av ett, eller ett fåtal, hus (ensamgårdar) som oftast utgör de första spåren av en mer omfattande bebyggelse som växer fram under bronsålder (Fagerlund & Hamilton 1995, Göthberg et al. 2002, Seiler & Östling 2008, Hjärthner-Holdar et al. 2008). Husen och aktivitetsytorna har sällan kunnat knytas till några större mängder fyndmaterial och svårigheter finns ofta att särskilja dessa från fynd knutna till den äldre bronsåldersbebyggelsen. Det saknas också inslag av större fyndkoncentrationer, vilka skulle kunna påvisa att avfall deponerats i större lager. På platsen Annelund, Enköpingsstad, Uppland, har istället ett mer omfattande gropsystem legat i anslutning till de senneolitiska husen. Det är tydligt att vissa av groparna har använts för avfall av keramik och bränd lera, medan andra tycks ha fyllts med organiska material (Fagerlund & Hamilton 1995:53-55). Vissa av gropsystemen har även en placering som skulle kunna tolkas som att de använts gemensamt. Liknande, fast mindre massiva gropsystem, finns på Ryssgårdet, Tensta socken, Uppland. Dessa har dock inte enbart använts under den senneolitiska fasen, utan även under den äldsta delen av bronsålder, den egentliga bebyggelsefasen på Ryssgårdet (Eriksson & Östling 2005, Hjärthner-Holdar et al. 2008). Vidare kan man spåra inslag av gropar i anslutning till de

senneolitiska husen på Vrå, Knivsta socken, Uppland (Göthberg et al. 2002:27-28, 177-180). På Gröndal, Husby-Älinghundra och Lunda socken, Uppland, framkom, i motsats till de flesta andra platserna, ett mer omfattande fyndmaterial som faktiskt, till stora delar, kunde kopplas till en mindre senneolitisk bebyggelseenhet med ett långhus och ett grophus (Appelgren et al. 2000, Hamilton & Runeson 2003). Platsens fyndmaterial, som till stora delar framkom vid handgrävning av mindre ytor, anslöt till, och förekom i, kulturlager och gropar i anslutning till bebyggelsen. Flera av groparna kunde, direkt eller indirekt, knytas till den senneolitiska fasen. Möjligen har även organiskt material deponerats i grophusets närområde, måhända i samband med ett hantverk som bedrivits här. Sammantaget finns på platsen både inslag av att avfall deponerats i gropar och att vissa ytor har använts som öppna avfallsplatser.

Om vi skall peka på några tendenser på de senneolitiska boplatserna kan man nämna att gropar eller gropsystem verkar ha varit ett viktigt inslag i avfallshantering och att dessa har härbärgerat både det organiska och oorganiska avfallet. Det är dock inte så att avfallet verkar ha transporterats längre sträckor, utan det rör sig oftast inom hushållets eller aktivitetens närområden. På Gröndal finns även inslag av öppna avfallssystem i mer perifera områden där avfallet lagts i vad som liknar avfallslager. Att denna hantering varit mer allmänt spridd i regionen kan vara fallet, men då platsen är en av få som undersökts med handgrävning, är det svårt att med säkerhet uttala sig om detta. Det finns inga direkta spår av att avfall förts ut på åkrar som vi kan ana oss till på Djurstugan. Det är dock troligt att de öppna avfallssystemen, på exempelvis Gröndal, har haft en sådan funktion och att de funnits på flera andra lokaler, men att senare aktiviteter har förstört de diffusa fyndspridningar som blir fallet av en sådan aktivitet.

Konklusioner

Kring Östersjön vid tiden för mellanneolitikums slut och senneolitikums start, finner vi flera spår av en förändringsprocess där en marin fångstkultur omvandlas till en jordbrukskultur. Tidigare jordbruksinslag, som i vissa fall belagts redan så tidigt som under tidigneolitikum (Hallgren 2008), har förmodligen endast utgjort ett mindre inslag i en kustkultur som

kraftfullt dominerats av jakt och insamling i hav och längs strand (Björck 2007c:238-245). Förmodligen har övergripande förhållanden i omgivningen i slutet av mellanneolitikum varit en viktig faktor i förändringen till en jordbrukskultur (Björck & Larsson 2007). Förslag på vad dessa externa betingelser består i är allt från rubbningar i klimat och/eller landskap till att basfödan, d.v.s. sälen, jagats för hårt och/eller påverkats av ovan nämnda förhållanden. I och med detta blev det äldre levnadssättet allt svårare att upprätthålla. Denna turbulenta tid innehöll sannolikt flera olika förändringar för samhället, men den mest genomgripande var förmodligen att den banade vägen för omdaning av samhället från en fångstkultur till en jordbrukskultur. Säkerligen har kustkulturen haft kontakt med bönder i angränsande regioner eller mer perifera delar av östra Mellansverige långt tidigare (jämför ovan). Det är dock först nu som fångstfolket var mottagligt och hade en anledning till att anamma jordbruket och dess radikalt annorlunda livsstil.

Frågan om exakt när förändringen till ett jordbruksamhälle verkligen sker i östra Mellansverige under perioderna MN B och SN är svår att besvara då det, med största sannolikhet, inte finns ett givet ögonblick för detta. Istället rör det sig förmodligen om en, relativt sett, långsam process som visserligen kan ha föregåtts och delvis satts igång av snabba förändringar i exempelvis sälpopulationen (jämför ovan). Då vi betraktar en förhållandevis trög process blir antalet undersökta platser av största betydelse då det behövs ett stort jämförelsematerial. Detta är naturligtvis en svag punkt i resonemanget då det uppenbarligen saknas tillräckligt många undersökta platser från den aktuella tidsperioden i östra Mellansverige. Den ovanstående korta genomgången av avfallshantering, på platser från skiftet mellanneolitikum och senneolitikum, säger oss ändå flera saker. För det första kan vi med ledning av artikelns hypotes om förändringar i avfallssystem, samt en tidigare djupstudie, konstatera att gropsystem eller enskilda avfallsgropar måhända inträder som förstahandsval i avfallsstrategierna under denna tid. Bollbackens och Djurstugans bågnande avfallsgropar, i motsats till tidigare perioders avfallshögar intill hyddöppningen, vittnar om ett behov av att gömma undan, eller åtminstone dölja, avfallet på ett mer omfattande sätt. På Bollbacken har avfallstransporten gått än längre och vi kan här se ett verkligt radikalt skifte gentemot

avfallshanteringen på tidigare neolitiska kustboplatser. Det kan finnas många olika anledningar till en sådan genomgripande förändring, men om vi till denna förändring även lägger till spåren av ett nytt kollektivt engagemang i avfallshanteringen och introduktionen av ett helt nytt förhållningssätt till död och ritual i form av dödshuset, står det klart att själva samhället och dess grundvalar är stadda i förändring på Bollbacken. Platsen vittnar inte, varken i dess mest fundamentala strukturer (avfallshanteringen) eller i dess föreställningsvärld (dödshus), om att man här levt i en trygg tusenårig kusttradition. Istället framträder bilden av ett samhälle under förändring.

Den nydaning som introduktionen av jordbruket inneburit får ses som i huvudsak genomförd då vi når fram till den andra studerade platsen, Djurstugan. Här finns vissa spår av jordbruksprodukter och ett åkerbruk, samtidigt som lämningar av både de gamla avfallsstrategierna och de nya, finns på platsen. Avfall deponeras i gropar, men samtidigt förvaras än en gång avfall inomhus och i öppna högar, innan det transporteras bort. Den, om vi får säga så, tillfälliga renhetsivern under sen mellanneolitikum har med andra ord ersatts av ett mer måttfullt avfallssystem, ett system som när det kopplas till jordbruk och gödsling också rymmer en återvinningsstrategi. Det kollektiva engagemanget i avfallshanteringen är svår att bedöma på Djurstugan då det rör sig om en ensamgård. Men det finns spår av detta på andra senare lokaler, något som troligen kan höra samman med att avfallet nu fullt ut blivit en resurs som alla, på större boplatser, kan ta del av i form av gödsel för gemensamma åkrar. Att detta förhållningssätt till avfallet fortsätter även in i senneolitikum är troligt och styrks åtminstone delvis av de ovan redovisande platserna. Gropar och gropsystem dominerar nu avfallshanteringen, men även inslag av öppna avfallslager finns på boplatserna.

Utifrån de ovanstående tankegångarna verkar det som att det på Bollbacken runt 2500 BC finns tecken på att den mellanneolitiska kustkulturens samhälle är under förändring. Det är även möjligt att de avgörande förändringarna kan ha genomförts till perioden då Djurstugan etableras 2400-2300 BC. Utifrån dessa resonemang kan den reella introduktionen av jordbruket i östra Mellansverige möjligen tidsättas till tidsspannet 2500-2400 BC. Detta innebär även att vi sannolikt kan börja diskutera senneolitikums

start, som idag är placerad i 2300-talet BC. Exempel på undersökta platser inom tidsspannet 2500-2400 BC är få (Holm et al. 1997:257) och inga av dessa platser har undersökts på ett sådant sätt att vi kan ställa mer komplicerade rumsliga frågor till materialet. Från denna utgångspunkt står det klart att man med ljus och lykta bör söka fler lokaler från denna period, och när vi hittar dem, undersöka dem med yttäckande metoder där platsernas rumsliga mönster kan studeras i sin helhet. Kanske är det också tillfälle att börja diskutera om senneolitikum som period skall dras längre tillbaks i tiden, samtidigt som vi kan låta de senare delarna placeras där de hör hemma, i äldre bronsålder.

Summary

The late Neolithic period in eastern central Sweden (2350-1800 BC) is characterized by a large shift in society, concerning everything from building and burial traditions, to settlement localization and the introduction of a full time agricultural way of life. It is therefore in order to describe the changes going on, during the start of this time period, as a true regeneration of human society. The article takes this change as its starting point and proposes a hypothesis, suggesting that a more exact timescale for the changes in, for example agriculture, could be possible to discern in a study of waste management on some of the excavated sites, from the later stages of the middle Neolithic and early late Neolithic. The waste management in the early and middle Neolithic (4000-2350 BC), in the region, has already been studied in a smaller case study (Larsson 2007). This study proposed that waste management changed with time, from waste piles towards longer transports of waste and in some cases larger waste deposits and/or waste pits. One conclusion was that this, amongst other things, probably was a consequence of a shift in the way of life in the Neolithic society. To discuss the introduction of agriculture more specifically, the present article mainly deals with two of the sites from the earlier study, Bollbacken (around 2500 BC) and Djurstugan (around 2400-2300 BC); with an outlook on other sites from the last stages of the Neolithic (2100-1800 BC). These sites are the only now available sites to which it is possible to ask relevant spatial questions, a fact which means that the source material in this study is rather small.

There were the remains of six small huts at the site Bollbacken, of which five have had a dwelling

function and one was interpreted to be a mortuary house (Artursson 1996). The site differs from the ordinary middle Neolithic coastal dwelling site, in that waste management mainly was focused around larger waste deposits and waste pits, instead of waste piles. A large amount of the waste material (for example burnt bone and ceramics), seems to have been transported away from the immediate surroundings of the huts; a behavior that resembles what one finds in late Neolithic sites. In addition to this there was the mortuary house, which in form and function differs from the earlier ritual structures on middle Neolithic sites. But there was no change in the other parts of the material culture on the site and the house was located amongst the other huts, which in turn implies that it does not represent the incursion of a different culture, or a radical shift in everyday life. At the site Djurstugan, the remains of a small house with a sunken floor were discovered (Ytterberg 2006). Waste (for example burnt bone and ceramics) had been moved to a waste pit at the back of the house and to a larger more diffuse waste deposit zone, to the west of the house. I have interpreted this zone, to be a small patch of arable land that was fertilized by the waste from the house. Other sites from 2100-1800 BC had a similar type of waste management, probably in some cases connected to fertilizing arable land.

All of the limited source material points towards an introduction of agriculture and a distinct change in the way of life in the Neolithic society, taking place somewhere between 2500 BC and 2400 BC. The start of the changes in the middle Neolithic coastal hunting culture is evident at Bollbacken, with changes in the most basic organizational structure of the dwelling sites, the waste management and the new way of relating to the ritual life, exemplified in the mortuary house. These changes seem to have been completed by the time people start living at the settlement Djurstugan. It is, of course, not possible to put an exact date on a transition like this, but it is proposed that the start of the late Neolithic in eastern middle Sweden, perhaps should start a bit earlier than usually assumed (2350 BC). To help prove or falsify this hypothesis, there should be more emphasis on searching for and excavating late Neolithic sites in the current region; also to excavate these sites in a contextual way, with a high resolution.

Fredrik Larsson
Riksantikvarieämbetet UV Uppsala
fredrik.larsson@raa.se

Referenser

- Apel, J (2001). *Daggers, Knowledge & Power. The Social Aspects of Flint-Dagger Technology in Scandinavia 2350-1500 cal BC*, Diss, Uppsala..
- Apel, J (2004). From marginalisation to specialisation. Scandinavian flint-dagger production during the second wave of Neolithisation, I Knutsson, H (red.), *Coast to Coast – arrival, results and reflections, proceedings of the final Coast to Coast Conference, 1-5 2002 in Falköping, Sweden*, Uppsala.
- Apel, J, Darmark, K & Victor, H (2007). Norra Mälardalen under senneolitikum och bronsålder, I Hjærtner-Holder, E, Ranheden, H & Seiler, A (red.) *Land och samhälle i förändring, uppländska bygder i ett långtidsperspektiv*, Uppsala.
- Appelgren, K, Eklöf, N & Evanni, L (2000). *En senneolitisk boplatz vid Gröndal. Arlanda flygplats, tredje landningsbanan*, Stockholm (UV Mitt, Dokumentation av fältarbetsfasen 2000:8).
- Artursson, M (red.) (1996). *Bollbacken. En sen gropkeramisk boplatz och ett gravfält från äldre järnålder Raä 258, Tortuna socken Västmanland*, Upplands Väsby (Tryckta rapporter från Arkeologikonsult AB, nr 16).
- Artursson, M, (1996). Anläggningsbeskrivningar – Den gropkeramiska boplatsen, I Artursson, M (red.) *Bollbacken. En sen gropkeramisk boplatz och ett gravfält från äldre järnålder Raä 258, Tortuna socken Västmanland*, Upplands Väsby (Tryckta rapporter från Arkeologikonsult AB, nr 16).
- Artursson, M, (2005a). Byggnadstradition, I Lagerås, P & Strömberg, B (red.) *Bronsåldersbygd 2300-500 f.Kr.* Lund.
- Artursson, M, (2005b). Gårds- och bebyggelsestruktur, I Lagerås, P & Strömberg, B (red.) *Bronsåldersbygd 2300-500 f.Kr.* Lund.
- Artursson, M, Karsten, P & Strömberg, B, (2005). Aspekter på samhällsutveckling, I Lagerås, P & Strömberg, B (red.) *Bronsåldersbygd 2300-500 f.Kr.* Lund.
- Biwall, A, Larsson, F & Lindberg, K-F, (2007). Arkeologisk metodik – en översikt, I Stenbäck, N (red.) *Stenåldern i Uppland. Uppdragsarkeologi och eftertanke*, Uppsala.
- Björck, M & Björck, N (1999). Vedmora – En gropkeramisk boplatz, Gävle (Länsmuseet Gävleborg rapport 1999:02).
- Björck, N (1998). *Fräkenrönningen – En by för 5 000 år sedan*, Gävle (Länsmuseet Gävleborg rapport 1998:14).
- Björck, N (2007a). Stenhus och djurandar – neolitiska diskurser i ideologisk argumentation, I Notelid, M & Victor, H (red.) *Att nå den andra sidan. Om begravningar och ritual i Uppland*, Uppsala.
- Björck, N (2007b). Bostäder och boplotsorganisation under stenåldern, I Göthberg, H (red.) *Hus och bebyggelse i Uppland. Delar av förhistoriska sammanhang*, Uppsala.
- Björck, N (2007c). Uppland under stenåldern, I Hjærtner-Holder, E, Ranheden, H & Seiler, A (red.) *Land och samhälle i förändring. Uppländska bygder i ett långtidsperspektiv*, Uppsala.
- Björck, N & Hjærtner-Holder, E (red.) *Mellan hav och skog. Högmossen, en stenåldersmiljö vid en skimrande strand i norra Uppland*, Uppsala.
- Björck, N & Larsson, F (2007). En problematisering av tolkningsgrunden för det neolitiska samhället i östra Mellansverige, I Stenbäck, N (red.) *Stenåldern i Uppland. Uppdragsarkeologi och eftertanke*, Uppsala.
- Björck, N, Larsson, F & Lindberg, K-F (2008). Högmossen – Mellan skog och hav, I Björck, N & Hjærtner-Holder, E (red.) *Mellan hav och skog. Högmossen, en stenåldersmiljö vid en skimrande strand i norra Uppland*, Uppsala.
- Douglas, M (2002). *Purity and danger*, London & New York.
- Eriksson, T & Östling, A (2004). *Rysshärdet i Onslunda. Ett fornlämningskomplex från senneolitikum till och med 1700-talet med tyngdpunkt i bronsålder*, Uppsala (UV GAL. Dokumentation av fältarbetsfasen 2004:4).
- Fagerlund, D & Hamilton, J (1995). *Annelund. En hållkista och bebyggelse från senneolitikum och bronsålder*, Uppsala (UV-Uppsala rapport 1995:13).
- Grøn, O & Kuznetsov, O (2003). Ethno-archaeology among Evenkian forest hunters. Preliminary results and a different approach to reality, I Larsson, L, Kindgren, H, Knutson K, Loeffler, D & Åkerlund, A (red.) *Mesolithic on the Move*, Stockholm.
- Göthberg, H, Forenius, S & Karlenby, L (red.) (2002). *I en liten Vrå av världen. Arkeologiska undersökningar, Vrå, Knivsta socken, Uppland, del 2*, Uppsala (UV Uppsala. rapport 1997:66).
- Hallgren, F (2008). *Identitet i praktik. Lokala, regionala och överregionala sociala sammanhang inom nordlig trattbägarkultur*, Diss, Uppsala.
- Hamilton, J & Runeson, H (2003). Gröndal, I Anund, J (red.) *Landningsplats forntiden. Arkeologiska fördjupningsstudier kring yngre stenålder, järnålder och historisk tid, inom det område som tas i anspråk för den tredje landningsbanan vid Arlanda flygplats*, Stockholm.

- Hodder, I (1982). *Symbols in Action*, Cambridge.
- Hjärthner-Holdar, E, Ericsson, T & Östling, A (2008). *Mellan himmel och jord. Ryssgården, en guldkimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*, Uppsala.
- Holm, J Olsson, E & Weiler, E, (1997). Kontinuitet och förändring i senneolitikum, I Larsson, M & Olsson, E (red.) *Regionalt och Interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*, Stockholm.
- Kent, S (1991). The relationship between Mobility Strategies and Site Structure. The interpretation of Archaeological Spatial Patterning, I Kroll, E, M & Price, T, D (red.) *Interdisciplinary Contributions to Archaeology*, New York.
- Laporte, D (2000). *History of Shit*, Massachusetts.
- Larsson, F (2007). Släng skräpet där vi brukar! Aspekter på hanteringen av avfall på kustbundna lokaler i östra Mellansverige under tidig- och mellanneolitikum, I Stenbäck, N (red.) *Stenåldern i Uppland. Uppdragsarkologi och eftertanke*, Uppsala.
- Larsson, F & Lindberg, K-F, (2008). Anläggningar och strukturer på Högmossen, I Björck, N & Hjärthner-Holdar, E (red.) *Mellan hav och skog. Högmossen, en stenåldersmiljö vid en skimrande strand i norra Uppland*, Uppsala.
- Larsson, M Å (2009). *Breaking & Making Bodies and Pots. Material and ritual practices in Sweden in the third millennium BC*, Diss, Uppsala
- Lekberg, P (2002). *Yxors liv. Människors landskap. En studie av kulturlandskap och sambälle i Mellansveriges senneolitikum*, Diss. Uppsala.
- Lindström, J (2000). *Ett dödshus från stridsyxetid*, Stockholm (Stockholms läns museum rapport 2000:8).
- Lindström, J (2006). Samhälle, rit och myt i östra Södermanland 2400 f.Kr – en fördjupad tolkning av dödshuset i Turinge, I Anglert, M, Artursson, M & Svanberg, F (red.) *Kulthus och dödshus. Det rituella rummets teori och praktik. Ett seminarium i Lund 21/11 2003*, Lund.
- Møbjerg, T (1991). The spatial organization of an Inuit winterhouse in Greenland. An ethnoarchaeological study of Social Space, I Grøn, O, Engelstad, E & Lindblom, I (red.) *Human Spatial Behaviour in Dwellings and Settlements*, Odense.
- Rathje, W & Murphy, C (1992). *Rubbish! The Archaeology of Garbage*, New York.
- Nilsson, M-L (red.) (2006). *Brännpussen – en mellanneolitisk kustboplats. Väg E4, sträckan Uppsala-Mehedeby, Uppland, Tensta socken, Tensta-Forsa 1:4, RAÄ 436*, Stockholm (RAÄ UV GAL rapport 2004:2).
- Schiffer, M B (1987). *Formation Processes of the Archaeological Record*, Albuquerque.
- Seiler, A & Östling, A (2008). *Bönder, stormän och bronsgjutare. Senneolitikum, bronsålder, järnålder och historisk tid vid Skuttunge kyrka. Uppland, Skuttunge socken, Skuttunge 11:1, RAÄ 317*, Uppsala (UV Uppsala rapport 2008:25).
- Stålbom, U (1997). Waste or What? Rubbish Pits or Ceremonial Deposits at the Pryssgården site in the Late Bronze Age, *Lund Archaeological Review* vol. 3.
- Tanner, A (1991). Spatial organization in social formation and symbolic action: Fijian and Canadian examples. Social Space, I O. Grøn, O, Engelstad, E & Lindblom, I (red.) *Human Spatial Behaviour in Dwellings and Settlements*, Odense.
- Vandkilde, H, (1996). *From stone to bronze. The metalwork of the late Neolithic and Earliest Bronze age in Denmark*, Diss, Aarhus.
- Welinder, S, (1992). *Människor och artefaktmönster*, Uppsala.
- Ytterberg, N, (2006). *Djurstugan. Upplands första bönder? Väg E4, sträckan Uppsala-Mehedeby, Uppland, Tierps socken, Fors 1:6, RAÄ 346*, Stockholm (RAÄ UV GAL rapport 2005:8).
- Östling, A & Larsson, F (2007). Skit i byn – tankar kring tidig bybildning, I Göthberg, H (red.) *Hus och bebyggelse i Uppland. Delar av förhistoriska sammanhang*, Uppsala.